

Radomyr Mokryk

ČINNOST UKRAJINSKÉHO HELSINSKÉHO SPOLKU¹ NA KONCI OSMDESÁTÝCH LET 20. STOLETÍ V UKRAJINĚ

Začátek vlády Michaila Gorbačova v březnu 1985 a vyhlášení politiky „perestrojky“ a „glasnosti“ zapříčinily uvnitř sovětského systému velké změny. Po ideovém „osvobození“ se ruská společnost rychle emancipovala a postupně se stala nejdůležitějším činitelem politických změn.² Po celém Sovětském svazu vznikaly spolky, hnutí a politické kluby, které se staly hybnou silou politických a sociálních změn v SSSR. Centrem přestavby byla samozřejmě Moskva. Některé republiky se do tohoto procesu velmi aktivně zapojovaly, což platilo především pro Pobaltí, v jiných, jako například v Ukrajině, začínala přestavba velmi pomalu. Nějakou dobu zde neprobíhaly žádné změny, jelikož svobodné myšlení tu bylo potlačeno mnohem důsledněji než v Moskvě; také ideologický orgán Ústředního výboru Komunistické strany Ukrajiny (dále ÚV KSU) spolu s příslušnými složkami KGB zde nadále hrály výrazně aktivnější roli. Ve stejné době, kdy na svazové úrovni v nejvyšším stranickém vedení docházelo k zásadním personálním změnám, zůstával prvním tajemníkem ÚV KSU až do jara 1989 Volodymyr Ščerbyckyj, neboť Gorbačov se bál rychle měnit situaci v Ukrajině, která byla po Rusku nejvýznamnější částí Sovětského svazu. To byl též důvod, proč se v prvních letech Gorbačovovy vlády politika *glasnosti* v republikových médiích projevila jen nepatrně. Ukrajina nadále zůstávala „rezervací stagnace“.³

Situace se začala pomalu měnit v letech 1987–1988. Pod tlakem Západu učinil Sovětský svaz „gesto dobré vůle“ – na svobodu se dostala řada politických vězňů,

¹ Українська Гельсінська Спілка.

² Zubov, A. (ed.), *Dějiny Ruska 20. století – 2. díl*, Praha 2015, 495.

³ Лазарович, М., *Історія України*, 3 видання, Тернопіль 2013, 538.

například Levko Lukjanenko, Vjačeslav Čornovil a další. Tito bývalí vězňové utvořili iniciativní jádro, kolem něhož se začala shromažďovat kulturní a politická opozice v Ukrajině. Jejich prvním úkolem po osvobození bylo dát dohromady skupinu stejně smýšlejících občanů. Již v této první etapě politické činnosti se potýkali s řadou problémů. Podle vyjádření Jevhena Sverstuka „byl Kyjev na konci roku 1983 hluchoněmý a sražený na kolena“.⁴ Málo se toho změnilo i na konci osmdesátých let. Společnost na opoziční aktivity disidentů reagovala poměrně pasivně a ostražitě. V jednom z programových dokumentů UHS *Co dál?* charakterizoval Levko Lukjanenko ukrajinskou společnost na konci osmdesátých let následovně: „A občané? Starý pořádek se jim omrzel, chtějí změny. Ale bojí se. Nevěří ve vítězství přestavby. Jsou zvyklí jít za vítězem a vítěz zatím není vidět. Životem je vede ne touha po spravedlnosti, ale snaha vyhnout se vězení. Despotismus vyleptal z jejich duší šlechetnou připravenost trpět pro svobodu a vstřípil jim otrockou pokoru ...“⁵

Kromě tradičních kampaní proti „banderovcům“ a „petljurovcům“, jež u lidí vyvolávaly strach jakkoli projevit národní citění či touhu po nezávislosti, pracovaly státní orgány trvale na formování negativního obrazu disidentů. Řada opozičních vůdců nebyla odsouzena na základě politických obvinění, ale těch, jež logicky vyvolávala pobouření ve společnosti – Vjačeslav Čornovil a Mychajlo Horbal za pokus o znásilnění, Jurij Lytvyn a Petro Rozumnyj za přechovávání zbraní a prodej drog⁶ atd. Ačkoli si většina občanů byla vědoma nesmyslnosti těchto obvinění, přece jen to utvářelo kolem disentu „kriminální“ atmosféru, což bránilo politickým aktivistům získat nové „rekruty“ v beztak vystrašené společnosti. Kromě toho se vyskytovaly i předsudky ve vztahu k ukrajinskému jazyku a kultuře. Vasyl Ovsijenko v jednom z dopisů Levkovi Lukjanenkovi napsal: „... náš občan je bohužel, stejně jako v roce 1929 teta Moťa z Kursku (M. Kuliš), přesvědčen, že lépe je být znásilněným než ukrajinizovaným!“⁷ Za takových nepříznivých podmínek začínali bývalí političtí vězňové boj proti sovětskému systému za ukrajinskou nezávislost.

Na druhou stranu již tehdy pomalu začínala vznikat malá ohniska opozičních aktivit. Již v roce 1987 byl v Kyjevě založen *Ukrajinský kulturologický klub* (*Український культурологічний клуб*), který se nehledě na deklaraci svého kulturního směřování

⁴ Ткачук, О. – Сверстюк, Є., Розмова про Український Культурологічний Клуб, in: *Українська Гельсінська Спілка в документах і спогадах*. Сост. О. Шевченко, Київ 2012, 153.

⁵ Лук'яненко, Л., *Сповідь у камері смертників*, Київ 1991, 64.

⁶ Касьянов, Г., *Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–1980 років*, Київ 1995, 168–169.

⁷ Jedná se o postavu tety Moti z divadelní hry Mykoly Kuliše *Мина Мазайло* vydané v roce 1929. Teta Moťa je původem Ukrajinka, ale považuje se za Rusku a ukrajinštinu označuje za „rakušácký výmysl“ atd. Postava se obecně stala populární díky ztvárnění protiukrajinských postojů.

zaměřoval fakticky jako první organizace v období přestavby na státní nezávislost Ukrajiny. Ve Lvově obnovil Vjačeslav Čornovil vydávání novin *Ukrajinský Zpravodaj* (Український Вісник), který začal poprvé od sedmdesátých let vycházet legálně. Čornovil přišel i s myšlenkou obnovit aktivitu Ukrajinské helsinské skupiny, sdružení na obranu lidských práv, jež fungovala v Ukrajině v druhé polovině sedmdesátých let. Tentokrát se ale její aktivity neměly omezovat na ochranu lidských práv – jednalo se *de facto* o založení politické strany. Slovo „helsinská“ mělo sloužit pouze jako ochranný prostředek proti útokům vlády. „Velmi dobře jsme chápali, že pro úspěšný boj za obnovení státní nezávislosti Ukrajiny budeme potřebovat strukturovanou rozšířenou síť politické organizace stejně smýšlejících lidí – stranu.“⁸

Ohledně rozhodnutí o vytvoření nové organizace začali Mychajlo a Bohdan Horyňové spolu s Vjačeslavem Čornovilem pracovat nad ustavujícími dokumenty Ukrajinského helsinského spolku. Do čela organizace byl navržen Levko Lukjanenko, který již měl bohaté zkušenosti s aktivitami na obranu lidských práv i s opoziční činností vůči sovětskému systému (v roce 1958 založil ve Lvově sdružení právníků, usilujících o státní nezávislost, v roce 1976 byl jedním z členů-zakladatelů Ukrajinské helsinské skupiny na ochranu lidských práv) a jemuž měl brzy vypršet další trest, tentokrát vykonávaný v Tomské oblasti v Rusku.

Cíle své činnosti spolek spatřoval především v boji za demokratizaci společnosti, šíření informací o svých aktivitách, zapojení maximálního počtu občanů do organizace, ve vytvoření široké členské základny v různých oblastech a městech republiky. UHS se od samotného počátku projektoval jako organizace federativního charakteru – s uchováním maximální autonomie místních spolků. Již v létě 1988 UHS vytvořil pevnou strukturu – vznikl Výkonný výbor jako trvalý řídicí orgán a Všeukrainjská koordinační rada. Členy Výkonného výboru se stali Mykola Horbal, Mychajlo Horyň, Levko Lukjanenko, Jevhen Proňuk, Stepan Chmara, Vjačeslav Čornovil – všichni bývalí političtí vězni.

Za den vzniku Ukrajinského helsinského spolku se považuje 7. červenec 1988, kdy se ve Lvově uskutečnil jeden z prvních masových mítinků (podle různých odhadů se na náměstí před univerzitou shromáždilo od 40 do 50 tisíc lidí). V. Čornovil na shromáždění přečetl *Deklaraci principů UHS* a vyhlásil založení nové organizace.

I když vedení UHS bylo připravené k radikálním krokům, dávalo si dobrý pozor na to, aby se organizace nestala marginální, protože „za krajovými hnutími lidé

⁸ Хмара, С., Як все починалося, in: Українська Гельсінська Спілка в документах і спогадах. Сост. О. Шевченко, Київ 2012, 83.

nejdou, naopak se jim smějí“.⁹ *Deklarace principů UHS* byla proto vypracována tak, aby oslovila co nejširší okruh lidí – myšlenka státní nezávislosti například v deklaraci nebyla přímo zmíněna, i když značná část spolku v čele se samotným L. Lukjanenkem viděla v nezávislosti Ukrajiny hlavní cíl UHS. Stanovy spolku naproti tomu poukazovaly na celou řadu problémů, vnímaných tehdejší společností jako závažných: uznání ukrajinské státnosti jako součásti federace nebo konfederace s Ruskem, ústavní článek o státním občanství Ukrajiny, uznání ukrajinštiny jako státního jazyka, předání faktické vlády v republice do rukou sovětů národních poslanců, zvýšení životní úrovně, redukci byrokratického aparátu, zastavení budování nových atomových reaktorů¹⁰ atd.

UHS se prezentoval jako konzervativní a nacionalistická organizace. Hlava spolku Levko Lukjanenko vymezil následující ideologické zásady, zděděné po Ukrajinské helsinské skupině a přijaté prakticky všemi účastníky spolku:

- a) Odmítání principů liberální filosofie, včetně zdůrazňování zásady nadřazenosti práv jedince nad právy národa; přijetí východisek filosofie (neo)konzervatismu a jejich tří hlavních hodnot: rodina, národ, stát;
- b) Odmítnutí ateismu a víra v transcendentního Boha (ne nutně Krista);
- c) Hybatelem dějin není třídní boj uvnitř národa, ale boj mezi národy;
- d) Ve světě nevládne soucit, ale národní egoismus, proto nepřezívá ten, kdo má pravdu, ale ten, kdo je silný; aby Ukrajina přežila, musí být silná;¹¹

Prosazováním těchto principů a cílů zahájila UHS svou činnost. Hlavní aktivita směřovala k popularizaci samotné organizace. Nejvíce se na tom podílely samizdatové publikace, neboť o spolku poskytovaly nejlepší zdroj informací pro veřejnost. Kromě obnoveného *Ukrajinského Zpravodaje* vznikl brzy *List tiskové služby UHS* (*Листок прес-служби УТС*). „Tiskové služby“ se objevily v různých regionech SSSR, jedna začala fungovat přímo v Moskvě. Nejaktivnější místní organizace vydávaly vlastní tiskoviny – například ve Lvově se šířily *Lvovské zprávy* (*Львівські новини*). Vláda se samozřejmě snažila vydávání a šíření samizdatu všelijak komplikovat – proto se veškerá činnost, týkající se přípravy tiskovin, organizovala „v podzemí“. Standardní metodou vyhotovení samizdatu byl tisk na obyčejném psacím stroji na

⁹ Лук'яненко, Л., До історії Української Гельсінської Спілки, in: *Українська Гельсінська Спілка в документах і спогадах*. Сост. О. Шевченко, Київ 2012, 38.

¹⁰ Ткачук, О. (ed.), *Українська Гельсінська Спілка 1988–1990 рр. в світлинах і документах*, Київ 2009, 18–22.

¹¹ Лук'яненко, Л., До історії Української Гельсінської Спілки, in: *Українська Гельсінська Спілка в документах і спогадах*. Сост. О. Шевченко, Київ 2012, 25.

tenkém cigaretovém papíru, který umožňoval tisk 7–8 exemplářů naráz. Pokud se to podařilo domluvit s někým v tiskárně, mohli členové spolku vyhotovit velké množství tiskovin v nočních hodinách.

Dopady přestavby se po nějaké době začaly projevovat i v Ukrajině – bez ohledu na strach společnosti vznikala pomalu neformální uskupení a politické kluby – ve své většině velmi umírněného směřování a diskuzního, kulturního charakteru. Takové spolky se stávaly důležitým objektem zájmu UHS. Vůdci organizace neskrývali svůj záměr, že „UHS má být lídrem všech vlasteneckých organizací“.¹² Prakticky do všech významných spolků a jejich předsednictev byli proto delegováni členové UHS – počínaje čistě kulturní organizací *Společnost Lva (Товариство Лева)* a masovým celorepublikovým *Národním hnutím na podporu přestavby (Народний Рух на Підтримку Перебудови)* konče. Hlavním cílem UHS bylo rozšířit vliv a vnutit těmto spolkům a organizacím svou politiku. Jeden ze zakladatelů UHS, B. Horyň, hovořil otevřeně o tom, že „úkol UHS spočívá v tom vytlačit liberalismus některých neformálních organizací a donutit je k radikálnějšímu směřování“.¹³

Tento „tlak“ však nebyl v žádném případě nijak agresivní – UHS byl naopak mezi jinými neformálními uskupeními v tehdejší Ukrajině velmi populární. Výmluvnou je situace kolem *Národního hnutí Ukrajiny (Народний Рух України)*, které se stalo nejmasovější liberálně-demokratickou organizací v sovětské Ukrajině a po rozpadu SSSR také největší demokratickou politickou stranou v nezávislé Ukrajině. M. Horyň na to později vzpomínal: „Ve dnech 8. až 10. září 1989 se konal ustavující sjezd *Národního hnutí Ukrajiny*. UHS zde byl velmi populární. Když za UHS nabídl moji kandidaturu na post hlavy sekretariátu, celý sjezd skandoval ‚UHS! UHS! UHS!‘. Tehdy jsme se těšili velké přízni. Poprvé ve svém politickém životě jsem byl zvolen jednohlasně – skoro jako za sovětské vlády. Neměl jsem konkurenty.“¹⁴ UHS postupně rostl – nadále vznikaly nové a nové regionální pobočky. M. Horyň k tomu poznamenal: „... proces nabíral na obrátkách. V roce 1989 nás bylo v UHS víc než tisíc, v roce 1990 již 2300.“¹⁵

V prvním roce své existence se Spolek nejvíce soustředil na problematiku lidských práv a na kulturní a historická témata. Činnost UHS měla do značné míry osvětový charakter. Podrobněji lze činnost Spolku charakterizovat takto:

¹² Лук'яненко, Л., *Сповідь у камері смертників*, Київ, 1991, 109.

¹³ Горинь, Б., *Наш шлях*, in: *Українська Гельсінська Спілка в документах і спогадах*. Сост. О. Шевченко, Київ 2012, 93.

¹⁴ Горинь, М., *Вони хотіли нового життя*, in: *Українська Гельсінська Спілка в документах і спогадах*. Сост. О. Шевченко, Київ 2012, 79.

¹⁵ Tamtéž.

1) Ochrana lidských prav. Navzdory očividné neefektivitě a nemožnosti objektivně bránit práva občanů v podmínkách sovětského systému zůstával UHS formálně organizací na obranu lidských práv. Členové Spolku se velmi aktivně zapojovali do různých soudních procesů. Významný úspěch zaznamenali zejména v „Případu Ivana Makara“.¹⁶ Lvovská oblastní organizace UHS vytvořila *Výbor na obranu I. Makara* (*Комітет захисту І. Макара*), na obranu obžalovaného přivedla právníky z USA a dokázala kolem procesu vyvolat společenský rozruch. Případ byl nakonec uzavřen osvobozením Makara pro nedostatek důkazů. Je však nutno přiznat, že takové úspěchy bývaly spíše výjimečné.

Protože aktivisté UHS dobře chápali nicotnost svých šancí vyhrát jakýkoliv soudní proces proti sovětským orgánům, používali žaloby jako způsob politického protestu. Zakladatelé UHS vedli na základě přesvědčení své aktivity výhradně zákonnými prostředky, čímž se právní tlak stával jedním z nejdůležitějších instrumentů boje s vládou. V období přestavby se již soudní žaloby mohly dostávat na veřejnost a tím také ovlivňovat veřejné mínění. Členové Spolku psali neustále stížnosti a žaloby na všechny možné instituce, a to z nejrůznějších podnětů: nezákonné zadržení osoby,¹⁷ hanobení UHS,¹⁸ podání oficiální odpovědi státními orgány v neukrajinském jazyce¹⁹ atd. Většinu těchto stížností odpovědné úřady ignorovaly – tyto případy však poukazovaly na státní systém jako zaujatý a neobjektivní.

2. Ekologická problematika. Environmentální tematika byla jednou z prvních, kolem níž začaly vznikat diskuze a neformální spolky v celém socialistickém bloku. Výjimkou nebyla ani Ukrajinská SSR, a to ještě více po havárii černobylské atomové elektrárny v dubnu 1986. Problémy ekologické ochrany se zde staly naléhavou otázkou všedního dne. Nedostatek informací a snaha sovětského vedení potíže jednoduše zamlčet však nedaly společnosti možnost v plné míře vážnost následků černobylské katastrofy pocítit. Ekologie se proto nestala hlavním bodem programu UHS, i když své pevné místo v diskusích Spolku našla. *Deklarace principů UHS* se domáhala „zastavení budování nových atomových reaktorů, odstavení již fungujících atomových elektráren na území Ukrajiny, jejich vyměnění za alternativní

¹⁶ Ivan Makar byl souzen za organizaci demonstrací ve Lvově a mítinku, na němž bylo vyhlášeno založení UHS. V konečném stádiu vyšetřování byl souzen podle článku 187–3: Organizace nebo aktivní účast ve skupinových aktivitách, které porušují společenský pořádek.

¹⁷ Лук'яненко, Л., *До історії української Гельсінської Спілки*, Київ 2010, 56.

¹⁸ Tamtéž, 152.

¹⁹ Лук'яненко, Л., *До історії української Гельсінської Спілки*, in: *Українська Гельсінська Спілка в документах і спогадах*. Сост. О. Шевченко, Київ 2012, 35.

zdroje energie či ukončení exportu elektrické energie z území Ukrajiny. Zahájila též otevřenou diskuzi ve společnosti týkající se projektů průmyslové výroby.²⁰

Spolu s Ukrajinským kulturologickým klubem pořádali členové UHS mítinky proti devastaci přírodního prostředí, v samizdatu se aktivně šířila informace²¹ o hrozivém stavu ekologie a o následcích černobylské katastrofy, organizovaly se kampaně proti budování atomových elektráren.

3. Kulturně-osvětová činnost. Otázky kultury a dějin se v prvním období aktivit UHS staly ústředním cílem činnosti členů Spolku. Popularizace historických témat, otevření zakázaných otázek ukrajinských dějin byly účinnou platformou pro probuzení národního citění ve společnosti. Interpretace dějin v sovětském období zůstávala tradičním „bitevním polem“ mezi vládou a opozicí. Již na začátku chruščovského „tání“ v padesátých letech se ukrajinští disidenti snažili s nevelkým úspěchem zkoumat zločiny stalinismu proti ukrajinskému národu. Jedno z prvních uskupení tvůrčí svobodně smýšlející mládeže, kyjevský *Klub tvůrčí mládeže (Клуб Творчої Молоді)*,²² již v roce 1962 uspořádalo expedici (Les Taňuk, Vasyl Symonenko, Alla Horska) do vesnice Bykivňa, kde byly pohřbeny tisíce obětí stalinských represí třicátých let. Krátké uvolnění v období Chruščovovy vlády ale nedalo možnost alespoň začít diskuzi o většině historických zločinů v novodobých dějinách Ukrajiny. Na začátku sedmdesátých let již byla většina disidentů ve vězení, někteří jako V. Symonenko nebo A. Horska se sedmdesátých let ani nedožili.

V roce 1987 začala se založením Ukrajinského kulturologického klubu nová etapa boje o dějiny a kulturu. „Včerejší“ vězňové se okamžitě po osvobození vrhli na osvětovou činnost. Jevhen Sverstuk a Oles Ševčenko připravovali přednášky o Vasylovi Stusovi a Tarasi Ševčenkovi, probíhající v továrnách či na tajných shromážděních. Na schůzích Klubu se čím dál častěji zmiňovalo téma hladomoru v letech 1932–1933.

UHS tak fakticky pokračoval v činnosti, kterou již vyvíjely různé neformální kulturní spolky, ale přidával jí výrazné politický nádech. V květnu 1989 se v Bykivni opět konal několikatisícový smuteční mítink na uctění památky obětí stalinistických

²⁰ Ткачук, О. (сост.), *Українська Гельсінська Спілка 1988–1990 рр. в світлинах і документах*, Київ 2009, 21.

²¹ Byly publikovány i samostatné „výzvy k národu“ ohledně konkrétních ekologických problémů, viz *Výzva výkonného výboru Ukrajinského helsinského spolku proti atomovým elektrárnám*, in: Лук'яненко, Л., *До історії Української Гельсінської Спілки*, Київ 2010, 144–146.

²² „Klub tvůrčí mládeže“ se na začátku šedesátých let stal „základnou“ budoucího hnutí tzv. *šedesátníků*. Mezi členy Klubu nebo aspoň účastníky jeho akcí patřili skoro všichni významní představitelé tehdejší nezávislé kultury v Ukrajině: Lina Kostenková, V. Symonenko, J. Sverstuk, Mykola Vinhranovskij, Ivan Dzjuba, L. Taňuk a další.

represí. Vystoupili na něm Dmytro Pojizd, Levko Lukjanenko a Hryhorij Omelčenko, kteří otevřeně a ostře obvinili komunistický režim z genocidy ukrajinského národa a vyzvali k vystoupení Ukrajiny ze svazku Sovětského svazu a k vytvoření samostatného státu.²³

Kromě podobných masových akcí se konaly protesty i v menším měřítku. Například v dubnu 1988 zorganizovali disidenti v Kyjevě bojkot tradičního leninského „subotniku“ a místo toho vyzvali místní obyvatelstvo, aby se spolu s nimi zúčastnilo uklízení hrobu Mychajla Hruševského.

Nejdůležitější akcí UHS v kontextu probouzení národního vědomí bylo asi převezení těl politických vězňů Vasyla Stuse, Olexy Tychého a Jurije Lytvyna, kteří zahynuli v Permském táboře, do Kyjeva v listopadu 1989 a jejich pohřeb na Bajkovově hřbitově.²⁴ O akci se několik měsíců diskutovalo na zasedáních Všeukrajinské koordinační rady UHS. Několik členů Spolku bylo posláno do Permu, aby se podíleli na organizaci exhumace těl. Dne 18. listopadu 1989 přistálo letadlo s ostatky ukrajinských disidentů a jejich doprovodem na letišti v Boryspolu nedaleko Kyjeva. Když byly rakve přivezeny na Sofijské náměstí, shromáždilo se zde několik stovek lidí. Navzdory zákazům a protestům přítomných policistů byly rakve vytaženy z automobilů a neseny na rukou Vladimírskou ulicí k pomníku Tarase Ševčenka na náměstí před kyjevskou univerzitou. Tisíce lidí se spontánně přidávaly ke smutečnímu průvodu. Hlava kyjevské pobočky UHS Oles Ševčenko událost popisoval takto: „Třicetitisícový smuteční průvod, v Kyjevě dosud neviděný, měl hrozivý charakter. Kágébáci na Vladimírské 33 se třásli, když průvod kráčel pod jejich okny. Účastníci průvodu a řidiči tří pohřebních autobusů poslouchali mé rozkazy a nikoliv pokyny policie. Fotky smutečního procesí, které jsme poslali do USA Nadiji Svitlyčné, obletěly celý ukrajinský svět. Vláda USSR pochopila, že s touto silou již musí počítat.“²⁵ Levko Lukjanenko k tomu dodává: „Policie držela demonstraci na půlce ulice, aby druhou mohla projíždět auta odnaproti, ale z bočních ulic neustále proudili další a další lidé, až obsadili celou ulici a sunuli se kupředu jako obrovský potok. Policii již nikdo neposlouchal. Policisté se smísili s lidmi, kráčeli vedle sebe bok po boku a u mnohých se tehdy asi objevila myšlenka: ‚Co jsem já a moje policejní skupinka proti těmto desetitisícům lidí?‘“²⁶

²³ Лук'яненко, Л., До історії Української Гельсінської Спілки, in: *Українська Гельсінська Спілка в документах і спогадах*. Сост. О. Шевченко, Київ 2012, 37.

²⁴ Hlavní hřbitov Kyjeva je pojmenován podle ruského vojevůdce z doby Napoleonových válek – Sergeje Bajkova.

²⁵ Шевченко, О., Українська Гельсінська Спілка – організатор української революції, in: *Українська Гельсінська Спілка в документах і спогадах*. Сост. О. Шевченко, Київ 2012, 105.

²⁶ Лук'яненко, Л., До історії української Гельсінської Спілки, Київ 2010, 212.

Tento smuteční obřad fakticky znamenal jeden ze zlomových bodů ve vztahu společnost versus stát. Poprvé byli lidé svědky masového ignorování pokynů policie. Účastníci demonstrace si byli dobře vědomi své síly a možnosti. Od této chvíle již přestaly být masové demonstrace v Ukrajině něčím výjimečným nebo ojedinělým.

Další dvě důležité akce kulturně-ideologického charakteru uspořádal UHS společně s *Národním hnutím Ukrajiny* (*Народний Рух України*) v období své faktické transformace v politickou stranu v roce 1990. V obou případech však sehrál klíčovou roli „Ruch“. Jednalo se o živý řetěz jako symbol sjednocení Ukrajinců, který se táhl ze Lvova do Kyjeva 22. ledna 1990, a Svátek kozácké slávy – slavnosti k pětistému výročí ukrajinského kozáctva, jež se konaly v Záporoží v srpnu 1990.

4. Náboženství a církev. Náboženství tradičně hrálo ve značně konzervativní ukrajinské společnosti významnou roli, a to ještě více v podmínkách útlaku ze strany sovětské vlády. UHS věnoval otázce náboženství značnou pozornost, což je celkem pochopitelné vzhledem k jeho důrazu na neokonzervativní ideologii; na druhou stranu zůstával nábožensky tolerantní. V *Deklaraci principů UHS* se lze dočíst: „UHS zastává neomezené právo věřících na utvoření náboženských skupin, podporuje legalizaci Ukrajinské řecko-katolické církve, obnovení potlačené Ukrajinské autokefální pravoslavné církve, zastavení perzekucí evangelických křesťanů – baptistů, padesátníků, následovníků vědomí Krišny²⁷ a jiných náboženství.“²⁸

Jedna z klíčových „náboženských“ akcí UHS proběhla v Moskvě v létě 1989. Jako její organizátor byl do Moskvy vyslán jeden z tajemníků Spolku Stepan Chmara. Vedení Spolku se rozhodlo pro zorganizování hladovky věřících Ukrajinské řecko-katolické církve na Arbatu v Moskvě. Tato demonstrace nejen že byla úspěšná a dosáhla svého cíle legalizovat Řecko-katolickou církev, ale též velmi rezonovala ve společnosti. „Akce na Arbatu se stala centrem popularizace ukrajinské otázky, a to proto, že místem prošlo tisíce lidí: Moskvanů, kteří se k nám ve své většině chovali přátelsky, turistů z různých koutů SSSR a řady světových zemí. Navštěvovali nás diplomaté, novináři a poslanci různých národností SSSR. O akci psaly moskevské a světové noviny a vysílaly se televizní reportáže. Neuzavírali jsme se jen do světa náboženské tematiky. Museli jsme odpovídat na řadu otázek z dějin a kultury Ukrajiny. Neměnným atributem těchto akcí byly národní symboly. Modro-žlutá vlajka byla *de facto* legalizována v Moskvě mnohem dříve než v Kyjevě.“²⁹

²⁷ Mezinárodní společnost pro vědomí Krišny (*International Society for Krishna Consciousness*).

²⁸ Ткачук, О. (ed.), *Українська Гельсінська Спілка 1988–1990 рр. в світлинах і документах*. Київ 2009, 21.

²⁹ Хмара, С., Як все починалося, in: *Українська Гельсінська Спілка в документах і спогадах*. Сост. О. Шевченко, Київ 2012, 85.

Vzhledem k tomu, že se prakticky celé předsednictvo UHS skládalo z bývalých politických vězňů, byla organizace od svého založení pod důkladným dohledem příslušných orgánů KGB a během necelých dvou let své činnosti perzekuována. Již 23. července 1988 byl tajemník Komunistické strany Ukrajiny v jedné z prvních zpráv informován, že „vůdci nacionalistických elementů“ Čornovil, Horyň a jiní „připravili deklaraci o založení tak zvaného *Ukrajinského helsinského svazu* (UHS)³⁰ podle vzoru ‚helsinských skupin‘, který bude podle záměru autorů [...] podporovat organizované sjednocení nacionalisticky naladěných složek a stane se základem pro novou politickou stranu“.³¹

Sovětská vláda zapojila veškeré známé metody boje s opozičními občany – individuální nátlak a šikanu či potlačování demonstrací a kampaně v tisku. Tradičním instrumentem byly „hněvivé dopisy pracujících“. V červenci 1988 publikovala *Svobodná Ukrajina* (*Вільна Україна*) prohlášení státního zastupitelství ve Lvově: „Orgánům státního zastupitelství přicházejí četné dopisy a výzvy občanů, zaměstnanců, občanských sdružení Lvova a oblasti, v nichž si s rozhořčením stěžují, že poslední dobou zneužívají některé extremisticky naladěné osoby, mezi nimi Čornovil, bratři Horyňové, Makar, Putko a jiní, shromáždění v parku Ivana Franka k útokům na politiku ‚glasnosti‘. V podmínkách přestavby a demokratizace se pod rouškou kritiky dopouštějí hanlivých a urážlivých výroků vůči některým stranickým sovětským vůdcům a obecně vůči sovětskému zřízení [...] pracující požadují s pomocí právních kroků zastavit tuto činnost extremistů.“³²

Dne 27. července 1988 vydalo Prezidium Nejvyššího sovětu SSSR dekret k omezení „svévole“ občanů. Občanské mítinky se začaly po celé republice potlačovat – 28. července, 4. srpna a 1. září ve Lvově, později na Krymu a v Oděse. V Ivano-Frankovsku byla rozprášena ekumenická bohoslužba.

Souběžně pokračovala kampaň v novinách, a to s použitím všech známých degradujících nálepek, jimiž sovětská vláda běžně označovala vlastenecké organizace ve svých dějinách. Jedním z nejlepších příkladů je článek M. Derimova v novinách *Pravda Ukrajiny* (*Правда України*) z 24. března 1988, který „obecně vysvětloval“, co vlastně UHS je. Lze se v něm seznámit s několika velmi jasnými definicemi:

„Vystupování těchto lidí na RS [Radio Svoboda, pozn. R. M.] a v zahraničních nacionalistických médiích není vůbec v souladu se závěrečným aktem Helsinské

³⁰ V dokumentu je chybně uveden název *Ukrajinský helsinský svaz* (místo *Ukrajinský helsinský spolek*) stejně jako jméno Čornovol místo Čornovil (viz dále v textu).

³¹ Лук'яненко, Л., До історії Української Гельсінської Спілки, in: *Українська Гельсінська Спілка в документах і спогадах*. Сост. О. Шевченко, Київ 2012, 15.

³² В прокуратурі міста Львова, in: *Вільна Україна*. Львів 24.07.1988, № 142, 2.

konference, ale s provokativním heslem na Západě se skrývajících benderovců³³ „Kyjev proti Moskvě“;

„Lež spočívá již v samotném názvu této organizace: vůbec není helsinská, ale ve skutečnosti jen banderovská“;

„Fakticky se jedná o skupinu lidí, pracujících na objednávku zahraničních zaměstnavatelů – hlásné trouby CIA, „Svobody“ a informační služby OUN“;

„Meško³⁴ se snažila dovézt poslední dokumenty a instrukce banderovské OUN, která stále sní o krveprolití na ukrajinských zemích.“³⁵

Obecné kampaně doprovázelo neustálé šikanování, zatýkání, pokuty a výhrůžky fyzického násilí vůči jednotlivým členům Spolku. Navzdory tomu však mohl UHS pokračovat ve své činnosti – represivní aparát sovětské vlády již neměl na konci osmdesátých let stejnou sílu jako dřív. Přestavba natolik uvolnila poměry ve společnosti, že například dovolila předsedovi UHS Levkovi Lukjanenkovi vycestovat ze Sovětského svazu a v létě 1989 podniknout cestu do západní Evropy.

Spolupráce ukrajinských hnutí na obranu lidských práv se Západem v různých formách pokračovala od založení Ukrajinské helsinské skupiny v listopadu 1976. Aktivně se rozvíjely vztahy s ukrajinskou diasporou (značná část se opravdu profilovala nacionalisticky), trvalá spolupráce fungovala s *Amnesty International*. V roce 1989 již ale měla Lukjanenkova cesta do velké míry politický charakter. Hlava UHS se setkala s místními politiky (ministrem zahraničních věcí Belgie Markem Eskensem, hlavou senátu Francie Allainem Poherem a britskými poslanci), představiteli různých organizací, vystupovala na konferencích a dávala rozhovory týkající se situace v sovětské Ukrajině. Všude byla vřele vítána a slyšela slova chvály a podpory. Z této cesty si ale Lukjanenko přivezl dva hlavní dojmy: „Jeich [politiků čtyř států – Belgie, Francie, Velké Británie a Německa, pozn. R. M.] pozornost se soustřeďuje na zájmy vlastních zemí a osud Ukrajiny je zajímá málo. Demokratizaci Sovětského svazu vnímají z pozic národního egoismu.“³⁶ V důsledku tohoto dojmu nabyl vůdce UHS přesvědčení, že nastal čas vzít situaci do vlastních rukou a postoupit na kvalitativně novou úroveň činnosti. Předseda Spolku podle vlastních

³³ Všichni přívrženci nacionalistických hnutí po druhé světové válce se v sovětské Ukrajině označovali za stoupence Stepana Bandery, tudíž „benderovce“. V jejich označení se ale často dělala chyba nebo se jejich jméno záměrně komolilo – „benderovci“. I v uvedeném článku autor jednou ponechává termín „benderovci“, jak je uvedeno v původním materiálu.

³⁴ Oksana Meško (1905–1991) – jedna ze členů zakladatelů Ukrajinské helsinské skupiny na konci sedmdesátých let, byla jednou z neaktivnějších členů UHS.

³⁵ Дерімов, М., УГС и УХС это одно и то же. *Правда України*, Київ 24.03.1989, № 69, 3.

³⁶ Лук'яненко, Л., *До історії української Гельсінської Спілки*, Київ 2010, 253.

slov „přijel s pevným přesvědčením o nutnosti transformace UHS ve stranu; zůstávala jen otázka, jak rychle to okolnosti dovolí realizovat“.³⁷

V listopadu 1989 se na zasedání Všeukrajinského koordinačního výboru rozhodlo odložit ustavující sjezd UHS a začít s přípravami na místní volby a volby do Nejvyššího sovětu Ukrajinské SSR, jež se měly konat v březnu 1990. Na tomtéž sjezdu byla přijata výzva UHS *Národu Ukrajiny!*, v níž byly formulovány hlavní politické cíle kandidátů do městských sovětů: vytvoření svobodné demokratické Ukrajiny, politický pluralismus a režim více stran, zrušení šestého článku Ústavy USSR o vedoucím postavení komunistické strany, právní vyrovnání všech forem vlastnictví (individuální, státní, akciové), přijetí nové demokratické ústavy, duchovní obrození ukrajinského národa a národnostních menšin a zvýšení životní úrovně obyvatel.

Březnové místní volby v roce 1989 se staly dalším krokem na cestě k demokratizaci sovětské společnosti. Zákon o volbách do Nejvyššího sovětu USSR z 27. října 1989 byl ještě demokratičtější než předešlý všesvazový zákon. Především již nebylo možné volit poslance přímo ze společenských organizací,³⁸ fixoval se princip „nutné alternativy“, tzn., že v každém okrsku museli být aspoň dva protikandidáti, byl odstraněn systém „filtrujících“ shromáždění občanů pro schválení kandidáta³⁹ atd.

V takových podmínkách dokázalo 12 členů UHS vyhrát volby ve svých okrscích a stát se poslanci v prvním alespoň částečně demokratickém parlamentu Ukrajiny. Novými poslanci se stali Bohdan Horyň, Mychajlo Horyň, Levko Horochivskij, Ihor Derkač, Jaroslav Kendzior, Volodymyr Kolomijec, Marija Kuzemko, Levko Lukjanenko, Ivan Makar, Bohdan Rebryk, Stepan Chmara, Oles Ševčenko. Typickým zůstává i teritoriální rozložení těchto vítězství – 10 z 12 poslanců UHS bylo zvoleno na Západní Ukrajině – 6 ve Lvovské oblasti, 3 v Ternopilské, po jednom v Ivano-Frankovské a Černihivské oblasti a jeden v Kyjevě. Do místních sovětů se dostalo kolem dvou set členů UHS.

Celkově získaly demokratické síly ve volbách 125 křesel v novém parlamentu. V realitě sovětského systému, v němž nikdy nefungovala oficiální politická opozice,

³⁷ Лук'яненко, Л., До історії Української Гельсінської Спілки, in: *Українська Гельсінська Спілка в документах і спогадах*. Сост. О. Шевченко, Київ 2012, 43.

³⁸ Podle dřívějšího zákona z roku 1988 existovala instituce „lidových“ poslanců ze „společenských organizací“. Počet takových poslanců byl stanoven na třetinu z celkového počtu. V praxi to znamenalo, že třetina poslanců se nevolila, ale přímo jmenovala na konferencích všesvazových organizací. O možnosti manipulace takových „voleb“ na sjezdech nelze pochybovat.

³⁹ Nový zákon stanovil, že své kandidáty mohou navrhnout pracující kolektivy, společenské organizace, kolektivy vysokých škol atd., což znamenalo, že kterákoli společenská organizace může jmenovat vlastní kandidáty bez jakéhokoliv dalšího schválení.

se jednalo o opravdový průlom – a taky začátek nezvratného procesu demontáže monopolu komunistické strany na politiku v zemi.

Úspěch ve volbách přesvědčil předsednictvo UHS o správnosti rozhodnutí transformovat Spolek na politickou stranu a tuto přeměnu uspíšit. Méně než za dva měsíce se konal ustavující sjezd Ukrajinské republikánské strany. V té době již měla strana více než 2500 členů; na sjezd přijelo 495 delegátů ze všech poboček UHS z Ukrajiny, Moskvy a Litvy. Většina z 251 členů se vyslovila pro přejmenování organizace na Ukrajinskou republikánskou stranu. Ukrajinský helsinský spolek se tím definitivně a oficiálně transformoval na politickou stranu a jako organizace na obranu lidských práv přestal existovat.

Hodnotit činnost Ukrajinského helsinského spolku v období přestavby není jednoduchým úkolem. UHS byl fakticky prvním pokusem o organizovanou politickou opozici v sovětské Ukrajině, které se podařilo uspořádat protestní demonstrace a dosáhnout alespoň částečného společenského vlivu. Na druhou stranu je otázkou, jak velký tento vliv byl. Ještě rok před vyhlášením nezávislosti disponoval UHS jen něco kolem 2,5 tisíce členů. Na padesátimilionovou zemi to určitě není moc. Avšak uvážíme-li, že se jednalo o opoziční stranu ve stále přežívajícím Sovětském svazu, nebylo by správné tento počet podceňovat. Skutečnost, že 12 členů UHS zvítězilo ve volbách, svědčí o tom, že podporu ve společnosti, aspoň na Západní Ukrajině měl UHS značnou. UHS dokázal získat reálnou politickou moc – jeho členové hráli významnou roli v antikomunistické skupině *Za nezávislost* (*За Незалежність*), jež fungovala v Nejvyšším sovětu USSR, a sehráli jednu z klíčových rolí při přijetí *Aktu o státní suverenitě Ukrajiny* z 16. července 1990. Spolek, coby platforma pro budoucí politickou stranu, určitě zvládl svoji úlohu úspěšně. Bohužel ani tomuto disidentskému hnutí se nevyhnula tradiční ukrajinská „nemoc“ – nadměrné ambice vůdčích osobností a neschopnost dohodnout se a najít kompromis. Jisté napětí, které bylo ve značné míře cítit ve vztazích L. Lukjanenka a V. Čornovila v celém období fungování UHS, vedlo k roztržnění potenciální síly budoucí strany. V. Čornovil se později stal hlavou *Národního hnutí Ukrajiny*. V prvních volbách prezidenta Ukrajiny na konci roku 1991 kandidovali za demokratické síly Čornovil i Lukjanenko a s nimi ještě hlava skupiny *Za nezávislost* Ihor Juchnovskij. Neschopnost shodnout se na jednotném kandidátovi demokratických stran reálně znemožnila porazit velmi populárního komunistického funkcionáře Leonida Kravčuka, který měl po vyhlášení nezávislosti země aureolu „muže, jenž dokázal oddělit Ukrajinu bez války a krve“. Taková nejednotnost demokratických lídrů postupně zapříčinila úpadek autority Ukrajinské republikánské strany a časem i Národního ruchu Ukrajiny. Většina členů UHS, kromě několika vůdčích postav, za několik let fakticky ukončila politickou kariéru. Odhlédneme-li od toho, že politickou činnost většiny členů

Radomyr Mokryk

UHS v období nezávislosti můžeme hodnotit jako naprosto neúspěšnou, nic to nemění na významné roli, již sehrála UHS v posledních letech existence SSSR, a jeho klíčové úloze při získání ukrajinské nezávislosti.

ABSTRAKT

Činnost Ukrajinského helsinského spolku na konci osmdesátých let 20. století v Ukrajině

Radomyr Mokryk

Studie se věnuje činnosti Ukrajinského helsinského spolku v podmínkách politiky přestavby v sovětské Ukrajině od jeho vzniku v létě 1988 až do jeho transformace na politickou stranu v dubnu 1990. Nová politika sovětského vedení na konci osmdesátých let umožnila vznik a fungování opozičních skupin v celém SSSR. Tato uskupení se ale setkávala s pasivní reakcí společnosti i s represivními opatřeními ze strany vlády. Nejdynamičtější skupinou v Ukrajině se stal Ukrajinský helsinský spolek založený bývalými politickými vězni. Pod hlavičkou hnutí na obranu lidských práv se zabýval politickými, kulturními a ekologickými problémy, a také fakticky zahájil boj za nezávislost Ukrajiny. Svého cíle dosáhl po své transformaci v politickou stranu; vůdci UHS sehráli významnou roli při vyhlášení suverenity a později i nezávislosti Ukrajiny v ukrajinském parlamentu.

Klíčová slova: Ukrajinský helsinský spolek, perestrojka, disent, lidská práva, opoziční hnutí, státní nezávislost.

ABSTRACT

**The Activities of the Ukrainian Helsinki Union
in the Late 1980s in Ukraine**

Radomyr Mokryk

The study is devoted to the activities of the Ukrainian Helsinki Union (*Ukrajinska helsinska spilka*) in terms of politics of reconstruction in Soviet Ukraine since its foundation in the summer of 1988 until the transformation of the association into a political party in April 1990. The new policy of the Soviet leadership at the end of 1980s enabled the creation and functioning of many opposition groups throughout the USSR. These groups, however, fought with passive society and repressive measures taken by the government. In Ukraine the most dynamic group was the Ukrainian Helsinki Union founded by former political prisoners. Under guise of the movement in defence of human rights UHS focused on political, cultural and environmental problems and actually began the struggle for independence of Ukraine. It reached its goals after its transformation into a political party when leaders of the UHS played an important role in the promulgation of sovereignty and shortly in the proclamation of the independence of Ukraine in the Ukrainian parliament in 1991.

Key Words: Ukrainian Helsinki Union, Perestroika, Dissidents, Human Rights, Oppositional Movement, State Independence.

Mgr. Radomyr Mokryk (rmokryk@gmail.com) je doktorandem Ústavu východoevropských studií na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Zabývá se politickými a kulturními dějinami východní Evropy, zejména Ukrajiny.